

Význam obřadů a zvyklostí spojených se stavbou vesnického domu pro poznání archaických představ o krajině a prostoru

Pavel Vařeka

"Z každého domu tam dodnes (na slovenské vesnici, pozn. autora) dýše existenciální úzkost, jež vycházela z vnějšího světa a byla výsledkem jeho démonického působení..." (Mencl 1980, 75)

Základní jednotkou sídelní aktivity lidské společnosti v krajině jsou obytné areály. Stavba obydlí patří vedle získávání potravy a výroby oděvu k nejzákladnějším lidským činnostem, které slouží k vlastní reprodukci společnosti a současně k distancování člověka od bezprostřední závislosti na přírodě. Vesnický dům musel splňovat svou hlavní funkci, tj. bydlení, ale i potřeby hospodářské související se zemědělskou produkcí, případně s dalšími doplňkovými zaměstnáními, také však tzv. potřeby vyšší (estetické, reprezentativní, seberealizační atd.) a též potřeby související s věrskými představami (magická ochrana domu, zajištění štěstí a hojnosti obyvatelům prostřednictvím domových obětí apod.). Domem si člověk vytváří v krajině prostor, kde realizuje své základní potřeby a který odráží jeho nároky a představy, buduje si vlastní, vnitřní prostor, kterým se záměrně vyděluje z okolní krajiny, z prostoru vnějšího.

Představy o krajině a prostoru se vytvářely v procesech vzájemného působení člověka a přírody a takto utvořený obraz světa se pak výrazně odráží v mýtech, rituálech, pověrečných praktikách a dalších projevech duchovní kultury. Při poznávání a rekonstrukci archaických představ o prostoru a krajině představuje jeden z důležitých zdrojů informací vesnický dům, pokud není chápán pouze jako projev hmotné kultury, ale i kultury duchovní.

1. Dům a obřad

V různých částech Evropy nacházíme v etnografickém materiálu starobylé obřady a zvyklosti, pojící se ke stavbě vesnického domu (výběr stavebního dřeva, místa ke stavbě, stavebních a domových obětí, obřadů při stěhování do nového domu). V této stati využíváme především pověrečných zvyklostí a praktik, zachycených ve vesnickém prostředí střední a východní Evropy ve 2. polovině 19. a ve 20. století (zvl. Čechy, Morava, Slovensko, Polsko, Ukrajina, Bělorusko, Rusko). Cílem ovšem není podat jejich kompletní výčet, regionální odlišnosti, detailní rozbor atd. Především jsme vedeni záměrem upozornit na tyto projevy lidové kultury v souvislosti se studiem představ o prostoru a krajině a jejich proměn v čase.

Problémem vedle rozpoznání jednotlivých kulturních a časových vrstev zůstává určení stáří obřadů. Pouze stavební a domové obětiny se projevují v pramenech archeologických (pro jejich středověké doklady nacházíme přesné analogie v etnografickém materiálu, což umožňuje předpokládat i další takové zvyklosti ve středověku, podobně i v obdobích starších). Nálezů archeologických je však ve srovnání s etnografickým materiálem minimální množství, což způsobuje především nesnadná rozpoznatelnost a prokazatelnost obětí v nálezové situaci a z odlišné povahy pramenů vyplývá i rozdílná kvalita a různé vypovídací schopnosti. Při komparaci takto rozličných souborů musí nutně dojít ke zkráceným výsledkům. Na druhé straně prameny etnografické mohou podstatně přispět při interpretaci archeologického nálezů (Vařeka, v tisku). Nelze opominout pramenů písemných, ve kterých se obřady spojené se stavbou domu také sporadicky objevují a ani metod jazykových. Jak je z charakteru sledované problematiky zřejmé, není možné uskutečnit širěji pojaté studium bez úzké spolupráce specialistů různých vědeckých disciplín, ke které, věřme, v budoucnosti dojde.

Ve výběru dřeva pro stavbu domu se vedle hledisek praktických odráží i zřetel rituální. V zákazech týkajících se užití dřeva některých stromů k různým účelům se zachovaly prastaré mytologické a rituální představy (Karwicka 1973, Mannhardt 1905, Zelenin 1933, 1937). Stromy zaujímaly pevné místo v archaických indoevropských náboženských systémech a hrály významnou roli v evropských předkřesťanských kultech, jejichž reliktů přežívaly někde hluboko do novověku. Například v Rusku a na Balkáně se setkáváme s některými již značně transformovanými pohanskými přežitky v podobě uctívání stromů ještě na přelomu 19. a 20. věku (Moszynski 1967, 253).

Zákazy kácení se týkají jednak stromů "nečistých", které mohou člověku škodit (Bajburin 1983, 26–34, Černocký 1940, 176, Karwicka 1973), jednak tzv. "svatých" stromů, které byly předmětem úcty a ochrany (například lípa v Polsku: Karwicka 1973, 132–133.¹⁾ V klasifikaci jednotlivých druhů dřevin jsou však patrné značné etnické a regionální odlišnosti.²⁾ Rituální důvody ochrany stromů se prolínají také se zřeteli praktickými.³⁾

Kromě druhů nepoužitelných ke stavbě z hlediska univerzální klasifikace dřevin se zákazy týkají i stromů, jejichž negativní charakteristika je podmíněna teprve druhotným zásahem. Sem náleží kupříkladu stromy zasažené bleskem (Bogatyrev 1936, 85–86, Černocký 1940, 176, Golebiowski 1884, 130.) či stromy, na kterých někdo spáchal sebevraždu (Černocký 1940, 176, Bogatyrev 1936, 86). Mezi "svaté" stromy se řadí ty, které jsou specifické svým tvarem (různé růstové anomálie), ale také značným stářím a vzrůstem (Maximov 1903, 281–282).

Setkáváme se i s dřevinami, jejichž nevhodnost ke stavbě domu byla determinována místem, na kterém rostly, jak dokládá etnografický materiál z Ruska a Ukrajiny. Tak např. strom vyrostlý na místě zaniklého kostela či kaple, považovaný za "svatý", se směl použít

pouze ke stavbě sakrálního objektu (Maximov 1903, 279). Stromy rostoucí při lesních cestách a zvláště na rozcestích a křižovatkách náležely mezi stromy "nečisté" (Nikiforovskij 1897, 138). Tato místa se často spojují s působením zlých nadpřirozených sil (Bajburin 1983, 30–31). Významové spojení stromů a prostoru je doloženo i v opačném symbolickém působení. "Svaté" stromy, uctíváné pro své mimořádné stáří a velikost, posvěcovaly prostor svého výskytu (Maximov 1903, 280). Z výše uvedeného vyplývá, že ještě na přelomu 19. a 20. století předával určitý prostor v lidových představách východních Slovanů svůj charakter dřevinám na něm rostoucím a obráceně.

Zatímco dobu vhodnou ke kácení stromů určovaly především zřetele praktické, vycházející ze zkušeností lidí neustále pracujících se dřevem (např. Hupka–Ostrowski–Tabanski 1935, 11–12, Plessingerová 1969, 17), ve volbě vhodné doby k započatí stavby se výrazně odráží pověrečné představy – např. víra ve šťastné a nešťastné dny apod. (Černocký 1940, 173, Vařeka, J. 1987a.)

2. Místo pro stavbu domu a hodnotová struktura prostoru

Při výběru vhodného místa pro stavbu domu se kromě praktických nároků brala v úvahu také vhodnost či nevhodnost místa podle jeho zařazení v hodnotové struktuře prostoru. Na základě východoslovanského etnografického materiálu je možno určit 3 hlavní hlediska pro výběr vhodného místa (Bajburin 1983, 46): 1) hledisko praktické, 2) univerzální klasifikace prostoru (lokality obecně příznivé a nepříznivé), 3) charakteristika místa ve vztahu k obydlí (ne každé místo v univerzální klasifikaci vhodné může být příznivé konkrétně pro stavbu obydlí). Za obecně nevhodné se nejčastěji považovalo místo, kde dříve stávala lázeň či vedla cesta (v Rusku např. Kračkovskij 1873, 203, Zelenin 1927, 287), v Polsku např. Golebiowski 1884, 130, na Valašsku Černocký 1940, 173, řa východním Slovensku a Podkarpatské Rusi – Bogatyrev 1936, 87) a kde dle kolektivní paměti došlo ke zranění nebo neštěstí (Bělorusko – Nikiforovskij 1897, 134). Naopak šťastné místo se u východních Slovanů hledalo tam, kde ulehá hovězí dobytek (Sumcov 1890, 88) nebo tam, kde již dříve stával dům ("obožitnoje město" – Maximov 1903, 30). Zjišťování příhodnosti konkrétního prostoru ve vztahu k obydlí se provádělo v Rusku a na Ukrajině s pomocí celé řady věšteb a hádání (souhrně Bajburin 1983, 38–46).

V regionech, kde byly doloženy tyto pověrečné praktiky (kdy praktickému hledisku je připisována minimálně stejná důležitost jako zřetelům magickým) se zpravidla setkáváme s půdorysnými typy osad bez plánovitého uspořádání, zvláště pak tam, kde nebyla nouze o prostor pro stavbu nových usedlostí. V oblastech s vyspělým půdorysným uspořádáním vsí se podobné nároky na vhodné místo ke stavbě nevyskytují, což může způsobovat i jejich nezachycení etnografickým výzkumem či časný zánik. Lze ale také předpokládat možnost zániku těchto věrských představ a archaických forem chápání prostoru v období, kdy se osady bez pevného uspořádání měnily ve vesnice s plánovitě rozvrženým půdorysem.

3. Stavební oběti a domové obětiny

Vlastní budování domu doprovázelo přinášení stavebních obětí i ukládání zvířat a předmětů sloužících k ochraně obydlí a zajištění dostatku, spokojenosti a štěstí obyvatel. Tyto prastaré věrské praktiky přetrvávaly staletí a jsou doloženy etnografickým materiálem v řadě evropských regionů (Bajburin 1983, 55–82, Blomkvist 1956, 124–131, Frolec–Vařeka, J. 1983, 174, Hartland 1913, Hinz 1976, 111, Krauss 1897, Klusemann 1919). Díky tomu, že se obětiny projevují i v pramenech archeologických, můžeme je sledovat již od pravěku. Jejich počátky jsou v Evropě kladeny do neolitu, množství dokladů však narůstá až v době železné (Capelle 1985, 499). Ve středověku se s nimi setkáváme v prostředí vesnickém⁴⁾, městském⁵⁾ i v sídlech šlechty.⁶⁾ Tyto pověrečné praktiky pak přetrvávají až do našeho století, na vesnici v některých oblastech až do doby docela nedávné.⁷⁾

Jednotlivé praktiky spojené se stavbou a ochranou domu můžeme rozdělit dle druhu činnosti do 2 skupin: 1) přinášení obětí, 2) ukládání zvířat a předmětů, jenž mají dům a jeho obyvatele chránit a přinést jim spokojenost. Praktiky spadající do druhé skupiny nazýváme pracovní domové obětiny pro odlišení od stavebních obětí skupiny první, i když termín často neodpovídá charakteru rituální činnosti a jejímu předmětu, navíc se někdy prolíná symbolika a význam stavební oběti a domové obětiny.

Stavební oběť měla zřejmě uspokojit nadpřirozené síly v jejichž působišti se dům stavěl.⁸⁾ Ve starších obdobích se vedle obětí zvířat praktikovaly při budování význačných staveb (např. hradíšť či hradů) i oběti lidské (Zelenin 1937, 12).⁹⁾ V etnografickém materiálu se setkáváme s krvavou zvířecí obětí jen velmi zřídka – např. useknutí hlavy slepice na prahu nového domu v Rusku (Maškin 1862, 84, Sedov 1957, 21) nebo zabíjení kohouta při stavbě domu v Polsku (Bystron 1917, 1–24). Mnohem hojnější jsou doklady ukládání živých zvířat do základů či konstrukce domu – např. žáby na Valašsku (Černocký 1940, 173), kohout nebo netopýr ve Slavonii (Krauss 1887, 17) apod.¹⁰⁾ Je pravděpodobné, že krvavé oběti byly postupně zaměňovány jejich nekrvavými formami – ukládáním nejružnějších předmětů. Zvířecí oběť tak mohla nahradit např. srst (pro Rusko – Blomkvist 1956, 132). Pouze u některých domových obětí byl zaznamenán z živé ústní tradice jejich význam. Například nejrozšířenější druh oběti – mince – měly přinést obyvatelům domu bohatství (Blomkvist 1956, 132, Černocký 1940, 173, Vařeka, J. 1987b, 33, Štěpánek 1977, 79, Šustilov 1892, 123).¹¹⁾ Stejný význam se připisoval také velmi rozšířenému obilnému zrní, u kterého navíc přistupuje představa o jeho moci zajistit plodnost (Bajburin 1983, 63). Běžné bylo užití několika druhů obětí v jednom domě (například mince, srst, zrní a vosk u jižních Velkorusů – Blomkvist 1956, 132) s patrnou prostorovou – semiotickou diferenciací.¹²⁾

Etnografické i archeologické výzkumy dokládají množství druhů obětí, které můžeme rozdělit do několika skupin: zvířata (živá i mrtvá), rostliny, potraviny, svěcená voda a další

svěcené předměty, mince, šperky, nádoby a jejich střepy (zvl. v archeologickém materiálu jako obal nedochované obětiny), neolitické a eneolitické sekery a sekeromlaty – tzv. hromové klíny a další předměty. Změny a posuny významů jednotlivých obětí i jejich druhů v čase musíme předpokládat, ale jejich spolehlivé doložení zůstává zatím problematické.¹³⁾

Domové obětiny se nejčastěji pojí k jizbě (světnici), nejvýznačnější části lidového domu a centru veškerého života v něm, především ke stěnám (ukládaly se pod stěny či do jejich základů)¹⁴⁾, a k rohům (pod nároží nebo do vazby roubené konstrukce, důležité místo zaujímá roh diagonálně proti topeništi, v interiéru tzv. svatý kout.¹⁵⁾ Obětiny se však ukládaly také pod podlahou, pod otopným zařízením i pod důležitými součástmi vybavení interiéru (pod stolem, postelí).¹⁶⁾

Obětiny se také váží ke vstupu do domu a k oknům. V případě vstupu, význačného místa v řadě tradičních zvyklostí a obyčejů, se domové obětiny ukládaly pod práh¹⁷⁾, který hrál specifickou roli v lidových věrských představách, ale např. i v lidovém právu. Setkáváme se také s obětínami pod prahy hospodářských objektů usedlosti – chlévů, špýcharů, stodol (např. na Valašsku – Černocký 1940, 175). S prahem souvisí i zlá kouzla – umístování předmětů pod práh, které mají zcela opačnou funkci než stavební obětiny, neboť jejich účelem je škodit lidem i dobytku v domě (např. hlína a lidské kosti ze hřbitova, hrnek s vejcem obtočený lidskými vlasy – Černocký 1940, 175). Méně často se dávaly předměty s magickou funkcí pod stěnu v místě okna (Valašsko – Černocký 1940, 175) nebo pod okenní zárubeň (Rusko – Zavojko 1914, 178).

Dveřní a okenní otvory vesnických domů se před proniknutím zlých nadpřirozených sil chránily i jinými způsoby. Magický význam se připisoval bílým pásům nebo jednoduché výzdobě kolem oken a vstupu zachycený v etnografickém materiálu zvl. na Slovensku (Plessingerová 1951, 122, 1969, 23, Jeřábek 1981, 247), Pražák 1963).¹⁸⁾

Všechny tyto magické praktiky selhávaly v určitých momentech ročního obyčejového cyklu. Z Čech známe doklady o Filipojakubské noci (30.4.–1.5.), kdy podle lidových představ získávaly nadpřirozené zlé síly mimořádnou moc a mohly proniknout do domu a škodit. K ochraně sloužily speciální praktiky – večer před Filipojakubskou nocí se prostor před prahem domu posypával pískem a popelem, před stájem se rozprostřela sláma a kladly se drny (Vařeka, J. 1987b, 37). Tuto zvyklost na Chodsku v jihozápadních Čechách vylíčil velmi plasticky J.Š. Baar: A kdyby se prodrala taková čarodějná baba, která se umí udělat neviditelnou, až k samému chlévu, musí najít dveře pevně zavřené a celý práh pečlivě pokrytý drnem s travičkou hustou jako kožich. Takový práh nemůže překročit, dokud travičku do jedné nespočítá, zatím mine půlnoc, kohouti zakokrhají, den se začne blížít, kouzelnice chtějí nechtějí musí rychle prchnout a stádo je zachráněno." (Baar 1940, 229).

Předměty s magickou funkcí se často umísťovaly také do krovu, kde měly chránit značně hoflavou střechu před ohněm, zvláště před bleskem (problematické je řazení těchto předmětů mezi stavební obětiny). Tyto praktiky jsou v lidové kultuře velmi rozšířené, uveďme kupříkladu kladení posvěcených jívových větviček (*Salix caprea*, L.) za krokve či lemžy v Čechách (Vařeka, J. 1987a, 17, 1987b, 7), v Německu (například v Dolním Sasku – Barner 1968, 259–261), ale i jinde. Již ve středověku je doložena víra v magickou sílu pravěkých artefaktů, tzv. hromových klínů (pravěkých seker a sekeromlatů, především kamenných), jichž se užívalo hlavně jako ochrany před bouřkou.¹⁹⁾

Stavební oběti přinášené nadpřirozeným silám, kterými vesnický člověk zaplňoval svět okolo sebe, měly přisvojení části vnějšího prostoru zajistit. Význam obětí se často propojoval s domovými obětínami, které kromě dalších funkcí (přinést obyvatelům bohatství, štěstí, plodnost atd.) měly zajistit ochranu domu před přírodními katastrofami, lidmi i před zlými nadpřirozenými bytostmi. Jejich smyslem bylo chránit člověkem již osvojený prostor – dům (vnitřní prostor vydělený z krajiny) před působením nepříznivých a nebezpečných sil zaplňujících okolní svět (vnější prostor). Obětiny spoluvytvářely a zajišťovaly bezpečnou zónu v obydlí. Tato úloha se odráží také v místech jejich ukládání. Stěny a nároží jizby, stejně jako střecha, představující rozhraní mezi vnějším a vnitřním prostorem, mezi světem přírody a světem osvojeným, kulturním. Okenní a vstupní otvory, které se také chrání pomocí magických praktik, jsou místy průniku obou světů. Domové obětiny i další praktiky chránící dům zamezovaly v lidových představách působení nepříznivých, nečistých sil z okolního prostoru, ovšem s výjimkou určitých okamžiků, kdy zlé nadpřirozené síly získávaly kroměobvyčejnou moc k proniknutí do obydlí, jak jsme mohli sledovat na příkladu Filipojakubské noci. Zabránit jejich přístupu do domu pak mohly pouze další magické praktiky.

4. Prostor domu a jeho osvojování

Při stěhování do nového prostoru, již vyděleného z krajiny, leč ještě neosvojeného člověkem, se setkáváme s řadou zvyklostí a obřadů, které byly zaznamenány ještě v 2. polovině 19. a na počátku 20. století ve východní a střední Evropě (zvláště v Rusku, na Ukrajině, v Polsku, na Slovensku a na Moravě). Nově postavený, ale dosud neobydlený dům, si vesnický člověk představoval jako prostor značně nebezpečný. Proto se do nového domu pouštělo nejprve zvíře a nechávalo se přenocovat.²⁰⁾ Nejčastěji se užívala kočka, slepice nebo kohout, někdy výlučně černé barvy (Rusko – Bajburin 1983, 104–121, Blomkvist 1956, 133, Polsko – Bystron 1917, 6–7, 9, 11–12, Golebiowski 1884, 130, Slovensko – Bogatyrev 1936, 92–96, Plessingerová 1969, Morava – Černocký 1940.²¹⁾ V ústní lidové tradici se podařilo zachytit dva rozdílné významy této zvyklosti: 1) zvíře je obětováno, slouží tomu, aby na něj přešla veškerá zlá nečistá síla z dosud neobydleného domu a neškodila budoucím obyvatelům. Ve slovenských Javornících bylo např. zaznamenáno: "že ke bi tam niečo bolo, že sa to chici toho, kdo prvni vejdze" (Plessingerová 1969, 19), podobně v Rusku: "vsjakij, vošedšij v dom pervym do godu pomrět" (Zavojko

1914, 178).²²⁾ 2) Zvíře je prostředkem k prověření nového domu – pokud přetrvá noc bez potíží, prostor je vhodný, zlé síly zde není (v Rusku např. Maximov 1903, 31, Šejn 1902, 335) a naopak, pokud zvíře zemře či zmizí, dům není vhodný k bydlení, případně je třeba užít dalších praktik k vypuzení nečistých sil (Slovensko – Bogatyrev 1936, 93–96, Rusko – Šejn 1902, 335). Jindy se čekalo, zda kohout zakokrhá, pakliže ano, v domě se bude žít šťastně, když ne, je dům nešťastný apod. (Rusko – Šustikov 1892, 123).

Následovaly další zvyklosti spojené s osvojováním nového prostoru. K přesídlení ze starého do nového domu se zve "domovoj", nadpřirozená bytost žijící podle pověrečných představ východních Slovanů v domě (jakýsi domácí skřítek: Blomkvist 1956, 134, Poměranceva 1975, 97, Solovjev 1930, 175).²³⁾ Přenáší se hrst hnoje ze staré usedlosti (Blomkvist 1956, 134), žhavé uhlíky z pece starého domu do topeniště nového (Šejn 1902, 323), dokončuje se kaše, která se začala vařit ve starém domě a byla přenesena do nového, přináší se dřevo, chléb a sůl, dům se vykropí svícenou vodou (Čechy – Vařeka, J. 1987a, 4, Slovensko – Plessingerová 1969, 18, souhrně u východních Slovanů – Bajburin 1983, 104–121).

Zvyklosti a obřady při stěhování do nové usedlosti odrážejí představy o nepříznivém charakteru prostoru nového domu. Dokončený dům je považován stále za prostor neosvojený, nebezpečný (přestože byly splněny všechny zvykové a pověrečné požadavky, kladené na výběr stavebního materiálu, místa, byly uloženy domové obětiny atd.). Proto se ověřuje, zda v domě nepůsobí nečistá síla a pokud ano, její zlé účinky přechází na zvíře, které se do domu pouští jako první a zpravidla se zde nechává přenocovat (v noci se působení zlé nadpřirozené síly zesiluje). Pak teprve vstupují do nového domu lidé (někdy postupně podle stáří) a přináší s sebou ze starého domu základní atributy života, bydlení a hospodaření.

5. Prostor a krajina v archaickém myšlení

V archaických představách o prostoru a krajině, které se odrážejí v obřadech a zvyklostech spojených s jednotlivými fázemi založení, stavby a obydlení vesnického domu, se zřetelně projevuje dělení prostoru na vnější a vnitřní. Vnější: svět neosvojený, kde působí nejrůznější síly přírodní i nadpřirozené (v lidových představách se často prolínají), pro člověka mnohdy nepříznivé a nebezpečné. Vnitřní: svět osvojený, kulturní, prostor sídelního areálu, usedlosti, domu. Výrazně vstupuje jedna ze základních vlastností archaicky chápaného prostoru a sice jeho konkrétnost. Pojem abstraktního prostoru, stejně jako abstraktního času, byl archaickému myšlení cizí. Okolní svět tvořil systém prostorových článků s vymezenými významy, hodnotami a symbolikou.

Ve zvyklostech pojících se k výběru stavebního dřeva se setkáváme s dvěma kategoriemi vnějšího prostoru (konkrétněji jeho části – lesa): posvátný a nečistý. Charakter daného místa v prostoru určuje strom (či stromy) svým zařazením v hodnotové klasifikaci dřevin nebo je charakter prostoru stanovený jeho univerzální klasifikací přejímající stromy na

něm rostoucí. Tzv. "svaté" stromy určují i hodnotu místa svého výskytu a naopak dřeviny rostoucí na posvátném místě (např. v prostoru zaniklého kostela) přejímají symboliku místa. Stromy "nečisté", jejichž dřeva není možné využívat vzhledem k víře v jeho zlou moc, jsou svou existencí prokletím i pro část prostoru, který zaujímají, tento se stává též "nečistým". Do klasifikace prostoru vstupuje i lidská aktivita societou odsuzovaná a obávaná. V kolektivní paměti se uchovávají nejrůznější neštěstí, zločiny a sebevraždy, vždy ve spojitosti s prostorem – s místem události. Taková místa se pak řadí mezi obecně nepříznivá, nebezpečná (i pro stavbu domu).

Volba místa k založení domu odráží dělení vnějšího prostoru na příznivý a nepříznivý. V tomto základním členění se objevuje další rozvrstvení, totiž v rovině obecné (příznivost či nepříznivost je stanovena univerzální klasifikací) a v rovině, kterou vymezuje konkrétní lidská činnost (např. prostor příznivý či nepříznivý ke stavbě domu).

Pověrečné zvyklosti a praktiky pojící se ke stavbě vesnického domu měly mj. zajistit jednu z jeho základních funkcí – poskytnutí ochrany a bezpečí, a to nejen před nepřízní počasí, zvířím i lidmi, ale také před působením zlých nadpřirozených sil. Předpokladem k tomu, aby dům tuto funkci plnil, byl již výběr vhodného stavebního dřeva a místa k založení domu podléhající nejen praktickým hlediskům, ale i zřetelům pověrečným. Jednou z magických praktik, sloužících k zajištění a ochraně vnitřního prostoru – obydlí – byly stavební oběti a domové obětiny. Obětiny i další ochranné praktiky se zvláště vztahují k jhranicím vnitřního prostoru – ke stěnám, rohům, střeše a k místům možného průniku vnějšího a vnitřního světa – k vstupním a okenním otvorům.

Obřady a zvyklosti při stěhování do nového domu překonával přetrvávající nepříznivý charakter jeho prostoru. Za pomoci věrských praktik se prostor dosud neosvojený, který byl formálně stále součástí vnějšího světa, začleňuje do sféry kulturní, do vnitřního světa, stává se prostorem osvojeným. Současně se také zajišťuje kontinuita mezi starým a novým, kontinuita v životě, bydlení, hospodaření a překonává se rozdíl mezi majetkovými kategoriemi vlastní – cizí.

1) V případě lípy se v Polsku setkáváme se zajímavým propojením zřejmě předkřesťanských představ s křesťanstvím, pod jehož vlivem byla lípa považována za strom Matky Boží, spojovala se s místy zjevení svatých apod. (Karwicka 1973, 132–133).

2) Například bez černý (*Sambucus nigra*, L.) byl v severním a západním Polsku uznáván pro své léčivé účinky, zatímco na jihu a jihovýchodu země se považoval za sídlo ďábla či nemoci (Karwicka 1973, 135). Ve Skandinávii se bez spojoval se sídlem dobré nadpřirozené bytosti chránící obydlí (Mannhardt 1905, 52, 56). V Německu se setkáváme s vírou v jeho škodlivou sílu (Mannhardt 1905, 64–65), podobně ve Francii (Sebillot 1906, 390) atd.

3) Chránily se stromy sloužící jako mezníky nebo hraničníky (Karwicka 1973, 132, Nikiforovskij 1897, 257, Zelenin 1937, 43).

4) V Německu např. nález hrnce s drobnou bronzovou plastikou kuřete či slepice v plentě vstupu zemnice v Hulleru ve Vestfálsku (9.–10.stol., Hofman 1939, 167). Z Čech a Moravy známe nálezy keramiky, která mohla sloužit jako obal nedochované obětiny: fragmenty keramiky zazděné ve štítu sýpky v Rašovicích v jižních Čechách (2.polovina 15.– 16.století, Škabrada – Smetánka 1980, 355), nádoby či jejich fragmenty ve spodní části hliněných stěn ve třech zemnicích a v jednom nadzemním objektu v Rýmařově na severní Moravě (2.pol.13. století, Goš – Novák – Karel 1985, 191–192). Z Maďarska možno připomenout obětinu kohouta uloženého v jámě pod jihovýchodním nárožím vesnického domu v Kardoskút (počátek 12.stol., Holl 1970, 370).

5) Například bronzový náhrdelník v konvici pod prahem domu v Gronau v Dolním Sasku (16.stol., Barner 1968, 254–256). V Čechách je možno jako obětiny či jejich obal interpretovat nádoby pod úrovní podlahy nedaleko vchodu ze tří zemnic v řemeslnickém prostředí na Hradištku u Davle (13.stol., Richter 1982, 45). Z Ruska jmenujme četné nálezy koňských lebek pod spodními věnci roubených domů v Novgorodě (10.–14.století, Sedov 1957).

6) Uvedme nález 8 hrnců zazděných v obvodové hradbě nad bránou jádra hradu Hukvaldy na severní Moravě (ve 2 hrncích zjištěny kůstky), 14.stol., Kouřil – Žáček 1981, 262).

7) Např. na Slovensku (slovenské Javorníky – Plessingerová 1969) nebo v západních Čechách (Vařeka, J. 1987a).

8) V srbské pohádce zaznamenané F.Kraussem ve 2.pol. 19.stol. vyžaduje "pán země" ("sahibija zemle") z různých míst různou daň za postavení domu (Krauss 1887, 17).

9) U jižních Slovanů se setkáváme s lidskými stavebními obětmi v ústní lidové slovesnosti, zachycené ve 2.pol.19.stol. (zvl.motiv zazděné mladé ženy), například v srbské písni o mladé Gojkovici, zazděné na hradě Tešanj: "mi ne mremo grada sazidati / valja kurban u grad uzodati" (Krauss 1887, 19).

10) Ovšem oběti přinášené při stavbě domu někdy nelze odlišit od zvířat ukládaných do konstrukce domu, které se řadí do druhé skupiny, a to především v archeologickém, ale někdy též v etnografickém materiálu.

11) Např. A.Šustilov zaznamenal v Kadinském újezdu (Rusko): "kladětsja pod zakladnyja brěvna něskolko zvonkich monět, daby žilos bogače" (Šustilov 1892, 123).

12) Ve Vladimírské gubernii se pod přední úhel (v interiéru tzv. svatý kout) umísťovalo kadidlo, pod druhý úhel v průčelí ("žernovoj ugol") mince, pod roh jizby blíže vchodu srst a úhel při peci zůstával bez obětiny, aby byl volný pro nadpřirozenou bytost, spojovanou s domem ("domovoj" – Blomkvist 1956, 132).

13) V Novgorodu se našly koňské lebky interpretované jako obětiny pod spodními věnci roubených staveb (viz pozn.č.5, Sedov 1957). Jedná se o doklad obětiny (či oběti) v Rusku zřejmě běžné ve středověku. V etnografickém materiálu z 2.pol.19. a poč. 20. stol. se s obětinou koně

setkáváme ve východní Evropě zcela ojediněle, zachovala se pouze na střední Ukrajině (Bajburin 1983, 61). Nutno předpokládat zvl. postupné vyznívání zvířecích obětín, avšak zvyklost ukládání předmětů do základů domu dosud doznívala (mince, láhev se zápisem o stavebníkovi atd. – Vařeka, J. 1987a, 4).

14) Rusko – Šustilov 1892, 123, Zavojko 1914, 178, Slavonie – Krauss 1887, 17, Čechy – Vařeka, J. 1987b, 33.

15) Rusko – Blomkvist 1956, 192, Šustilov 1892, 123, Zelenin 1927, 187, Slovensko – Plessingerová 1969, 17, Morava (Valašsko) – Černocký 1940, 173.

16) Morava – Černocký 1940, 174.

17) Rusko – Blomkvist 1956, 133, Morava – Černocký 1940, 173, souhrně Frolec–Vařeka 1983, 174.

18) Ikonograficky je bílé líčení okenních a dveřních otvorů doloženo k roku 1686 u vesnických domů u Vimperka v jižních Čechách (Plessingerová–Vařeka, J. 1983). Magická ochrana se předpokládá jako původní účel malovaných ornamentů pokrývajících celé stěny vesnických domů či dokonce jejich bílení (zvl. na Slovensku – Mencil 1980, 75–76, 455–456).

19) Mnoho dokladů z novověku známe z různých oblastí Německa z prostředí vesnického a městského – např. z dolního Saska (Barner 1968, 262–265), Meklenburska (Heidelk–Schacht 1983), z německé strany Krušných hor (Geupel 1987). Ze středověku jmenujme kupř. nálezy kamených seker ze zaniklých vesnic v Durynsku a Sasku (Geupel 1987, Schmidt–Schneider 1985). Dokonce je znám nález z královského hradu Křivoklátu v Čechách (15.–16. stol.– 1643, Durdík 1988). Hromové klíny nebyly používány pouze k ochraně před bleskem. Široké uplatnění nacházely v lidovém léčitelství (Červinka 1887) a víru v jejich pomoc při porodu máme doloženou v Čechách v písemných pramenech již v 16. stol. (Klecanda 1901).

20) U Bělorusů se jednalo dokonce o šestidenní cyklus, kdy se každý den pouštělo do domu jiné zvíře (kohout a slepice, husa či kocour, sele, ovce, kráva, kůň) a teprve 7. den vstoupil člověk (Zelenin 1927, 288).

21) Méně často se objevuje pes (Bogatyrev 1936, 94, Černocký 1940, 180, Plessingerová 1969, 19). Na Valašsku umísťovali dokonce první noc do domu slaměného panáka či pozvali přenocovat žebráka.

22) Ve Vladimírské gubernii někdy do domu vcházela jako první nejstarší mužský člen rodiny ("starik"), který se tak dobrovolně obětoval (Zavojko 1914, 178).

23) "Domovoj! Domovoj! Domovoj!", "Domovoj!, pojďem so mnoj, vědi i domovichu gospožu – kak uměju nagražu" (Blomkvist 1956, 134). Někdy se zval do nové usedlosti též "dvorovoj" (Blomkvist 1956, 134).

Literatura

- Baar, J.Š. 1940: Na Chodsku od jara do zimy. Praha.
- Bajburin, A.K. 1983: Žilišče v obrjadach i predstavlenijach vostočnych slavjan. Leningrad.
- Barner, W. 1968: Bauopfer und Hausschutzzauber im Land zwischen Hildesheimer Wald und Ith, Niedersachsen 5, 236–266.
- Blomkvist, J.E. 1956: Krest'janskije postrojki Russkich, Ukrajincev i Belorusov, In: Vostočnoslovjanskij etnografičeskij sbornik, Moskva, 3–454.
- Bogatyrev, P. 1936: Příspěvky ke studiu lidových obřadů a pověr při stavbě domu na východním Slovensku a Podkarpatské Rusi, Národopisný věstník Československý XVII–XVIII, 83–96.
- Bystron, J.S. 1917: Studja nad zwyczajami ludowymi. Kraków.
- Capelle, T. 1985: Programmatisches zu einer Untersuchung frühgeschichtlicher Bauopfer, Frühmittelalterliche Studien 19, 498–501.
- Černocký, V. 1940: Jak se na Valašsku stavívalo, Naše Valašsko VI, 173–182.
- Červinka, I.L. 1887: "Hromové kameny". Pravěké nástroje v lidovém léčitelství, Časopis Společnosti přátel starožitností českých V, 46–49, 90–93.
- Durdík, T. 1988: "Hromový klín" z hradu Křivoklátu, Sborník kruhu přátel Muzea hlavního města Prahy 1, 189–193.
- Frolec, V.–Vařeka, J. 1983: Lidová architektura. Encyklopedie. Praha.
- Geupel, V. 1987: Ein Bauopfer aus Pockau, Kr.Marienberg, Ausgrabungen und Funde 32, 2–5.
- Golebiowski, L. 1884: Lud Polski, jego zwyczaj, zabobony. Lwow.
- Goš, V.–Novák, J.–Karel, J. 1985: Počátky osídlení Rýmařovska, Památky archeologické LXXVI, 184–227.
- Hartland, E.S. 1913: Foundation, foundation rites. In: Encyklopedy of Religion and Ethnics, Vol.VI, Edinburgh., 109–115.
- Heidelk–Schacht, S. 1983: Donnerkeile aus dem Bezirk Neubrandenburg, Ausgrabungen und Funde 28, 105–109.
- Hinz, H. 1976: Bauopfer. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 2, Berlin–New York., 111.
- Hofmann, H. 1939: Ein mittelalterliches Gehöft bei Hullern, Kr.Rechlinghausen, Westfalen 24, 167–177.
- Holl, I. 1970: Mittelalterarchäologie in Ungarn (1946–1964), Acta archaeologica academiæ scientiarum Hungaricæ XXII, 365–411.
- Hupka, S. – Ostrowski, F. – Tabenski, S. 1935: Budownictwo ludowe w powiecie ropczyckim w Malopolsce. Kraków.
- Jeřábek, R. 1981: Lidové nástěnné malby v Karpatské oblasti. In: Lidová stavební kultura. Brno., 247–259.
- Karwicka, T. 1973: Zakazy zwiazane z drzewami i motywujace je wierzenia, Etnografia Polska XVII, 131–140.
- Klecanda, J. 1901: Hromové kameny (předhistorické mláty) v XV. a XVI. věku, Český lid X, 214–215.
- Klusemann, K. 1919: Das Bauopfer. Hamburg.
- Kouřil, P. – Žáček, R. 1981: Příspěvek k dějinám hradu Hukvaldy na severní Moravě, Archaeologia Historica 6, 253–270.
- Kračkovskij, J.F. 1873: Byt zapadnorusskogo seljanina. Moska.
- Krauss, F.S. 1887: Das Bauopfer bei den Südslaven, Mitteilungen der Anthropologische Gessellschaft XVII, 16–24.
- Maksimov, S.V. 1903: Nečistaja, nevedomaja i krestnaja sila. St.Peterburg.
- Mannhardt, W. 1905: Wald – und Feldkulte. 1.Teil. Berlin.
- Maškin, P.F. 1862: Byt krest'jan u Kurskoj gubernii, Etnografičeskij sbornik 5, 80–95.
- Mencl, V. 1980: Lidová architektura v Českoslovesnku. Praha.
- Moczynski, K. 1967: Kultura ludowa Slowian. Warszawa.
- Nikiforovskij, N.J. 1897: Prostonarodnyja priměty i pověr'ja, sujevjerynye obrjady i obyčai, legendarnyja skazanija o licach i městach. Vitebsk.
- Plessingerová, A. 1951: Bačování na popradských kopanicích, Český lid 38, 118–126.
- Plessingerová, A. 1969: Zvyklosti a pověry při stavbě obydlí a obyčeje spojené se životem v domě na slovenských svazích Javorníků, Český lid 56, 15–34.
- Plessingerová, A. – Vařeka, J. 1983: Nejstarší známý ikonografický doklad žudra a rozbor lidových staveb na vyobrazení Vimperka z roku 1684, Časopis Národního musea 152 (Řada historická), 131–142, 152.
- Pomeranceva, E.V. 1975: Mifologičeskije pěrsonaži v ruskom fol'klore. Moskva.
- Pražák, V. 1963: K problematice malby srubových domů v Čičmanech. In: Ludové stavitelstvo a bývanie na Slovensku. Bratislava., 9–88.
- Richter, M. 1982: Hradištko u Davle, městečko Ostrovského kláštera. Praha.
- Sebillot, P. 1906: Le Folk – Lore de France. Paris.
- Sedov, V.V. 1957: K voprosu o žertvoprinošenijach v drevněm Novgorodě, Kratkie soobščeniya instituta materialnoj kul'tury 68, 20–30.
- Schmidt, B.B. – Schnieder, A. 1985: Horlahaim, eine Wüstung im Südharz, Ausgrabungen und Funde 30, 188–192.
- Solovjev, K.A. 1930: Žilišče krest'jan Dmitrovskogo kraja (Severnaja čast' Moskovskogo okruga). Dmitrov.
- Sumcov, N.F. 1890: Kyl'turnyje pėreživaniya. Kijev.

- Šejn, P.V. 1902: Materialy dlja izučeniya byta i jazyka russkego naselenija severo-zapadnogo kraja. St.Peterburg.
- Škabrada, J. – Smetánka, Z. 1980: K datování středověkých vesnických staveb pomocí nálezů keramiky ve zdivu, *Archeologia historica* 5, 353–359.
- Štěpánek, L. 1977: Mince jako stavební obětiny, *Národopisné aktuality* XIV, 79.
- Šustikov, A. 1892: Tročína Kadinskogo ujezda, *Živaja starina* II/3, 106–138.
- Vařeka, J. 1987a: Obyčeje spojené s obydlím a rolnickou usedlostí v západních Čechách, *Národopisný věstník československý* 46, 3–12.
- Vařeka, J. 1987b: Vesnická sídla, stavby, interiér, In: *Jihočeská vlastivěda. Řada A. Národopis, České Budějovice.*, 13–44.
- Vařeka, P. 1991: Stavební obětiny z české středověké vesnice v archeologických pramenech, *Český lid* 78, 117–120.
- Zavojko, G.K. 1914: Věrovanija, obrjady i obyčaji velikorussov' Vladimirskoj gybernii, *Etnografičeskoje obozrenije* 26, 81–178.
- Zelenin, D.K. 1927: *Russische /Ostslavische/ Volkskunde*. Berlin – Leipzig.
- Zelenin, D.K. 1933: Totemičeskij kul't derev'jev u russkich i u bělorusov, *Izvestija Akadēmii nauk SSSR, Otd. obščestvěnyh nauk* 6, Moskva.
- Zelenin, D.K. 1937: Totěmy – děrev'ja v skazanijach i obrjadach jevropějskich narodov. Moskva – Leningrad.